

Ярослава Бондарчук (Острог)

БОРОТЬБА К.-В. ОСТРОЗЬКОГО З БЕРЕСТЕЙСЬКОЮ УНІЄЮ 1596 РОКУ

Особливо зросло значення князя Острозького як державного та політичного діяча і поводиря нації в період боротьби православної церкви з Берестейською унією.

У 1559 р. Московська церква була визнана Константинопольським патріархом, здобувала статус Автокефальної помісної одиниці та стала патріархатом, який в очах українців міг бути могутнім захисником православ'я від утисків католиків на землях Речі Посполитої. У зв'язку з посиленням впливу Московського патріархату, у католицьких колах знову стає актуальною ідея унії. Вагоме значення у цій справі для католиків мало перекопати князя перейти на бік унії, тоді за ним потяглось би нескінченне число людей. Починаючи з кінця 1560-х рр. католицькі духівники: Петро Скарга, Альберто Бологнетті (Болоньетті), Антоніо Поссевіно, Петро Аркудіус докладали чимало зусиль, щоб прихилити князя на бік унії. Перші кроки в цій справі були зроблені іезуїтом Петром Скаргою. Вже в 1567 р. на похороні Яна Кшиштофа Тарновського (брата дружини К.-В.Острозького – Софії) Петро Скарга проголосив промову, у якій намовляв князя до унії з Римом. У такому ж плані виступав Скарга і на похороні дочки Острозького – Катерини в 1579 році. У 1574 р. Петро Скарга написав книгу “Про єдність церкви Божої”. Перше видання, що побачило світ 7 лютого 1577 року, Скарга присвятив Костянтину-Василію Острозькому, як “першому в тім законі грецьким”, визнаному авторитетному захиснику та поборнику православної віри. У своєму трактаті Петро Скарга палко відстоював ідею унії церков, щиро вважаючи, що це посилить їх в боротьбі проти єресей. Значним кроком у зближенні Костянтина-Василя з Римом стало подарування йому римським папою Григорієм XIII Біблії “Септуагінти”, яка була використана при надрукуванні Острозької Біблії. Септуа-

гінту привіз митрополит Кизікійський Діонісій Раллі Палеолог – активний прихильник унії. На початку 1580-х років він був найбільш авторитетним радником князя у справах релігії. Тоді ж в найближчому оточенні князя знаходились ще два греки проунійних поглядів – Еммануїл Мосхопуло та Євстахій Натаніель з Криту. У 1583 р. під час перебування у Кракові на урочистостях, пов'язаних з шлюбом Яна Замойського та Грізелди Баторівни, Острозький на прохання своїх синів зустрівся з папським нунцієм Альберто Бологнетті та єзуїтом Антоніо Поссевіно. Старання папських посланців були скеровані на те, щоб повернути князя до унії та надати культурно-освітньому центру в Острозі католицького спрямування. А. Бологнетті у листі до брата від 8 липня 1583 р. писав: “Старого князя (К.-В.Острозького) нема що й думати ввести в лоно Римської церкви, але я намагаюсь, щоб він принаймні прийняв унію, бо тоді зі схизмою порве мало не вся Південна Русь, йому підпорядкована. Тому декілька місяців назад я радив папі прислати греків-католиків, вихованців римської семінарії, або кого-небудь іншого для викладання в школі, яку старий князь думає відкрити в Острозі” [4, 29]. А.Бологнетті замовчував, що Острозька академія вже давно була відкрита. Після зустрічі з князком Бологненні та Поссевіно писали в Рим з надією, що Острозький схиляється до унії. Сам Костянтин-Василь написав лист до Григорія XIII, у якому запевняв папу, що за з'єднання християнства готовий віддати життя. Проте контакти Острозького князя з Ватиканом не були тривалі і не дали ніяких позитивних результатів. У середині 1580-х років князь повернувся до своєї справи по реформуванню церкви в Речі Посполитій, особливо Київської митрополії. Брав активну участь у підготовці візитів до Речі Посполитої Антіохійського патріарха Іоакима (1585-1586) та Константинопольського патріарха Ієремії II (1588-1589), який відвідав Москву і висвятив Московського патріарха Іова [3, 134]. Ця подія підштовхнула проведення унії. Ієремія II провів деякі реформи в Київській митрополії. Найперше усунув з посади митрополита двоєженця Онисифора Девочку і віддав митрополичий престол Михайлу Рогозі, затвердив ставропігію Львівського та Віленського братств, домігся підпорядкування деяких монастирів безпосередньо патріархові, що образило місцевих церковних ієрархів і сприяло наверненню їх до унії. У квітні 1590 р. на з'їзді в Белзі чотири єпископи: Кирило Терлецький, Гедеон Балабан,

Леонтій Пельчицький та Діонісій Збіруйський висловили прагнення до підпорядкування Риму. У червні 1590 р. на синоді в Бресті була прийнята перша офіційна декларація унії, яку підтримав папа Григорій XIII та король. 15 травні 1592 р. Зигмунт II видав грамоту, у якій писав, що з радістю прийняв наміри єпископів підпорядкуватися Риму.

На початку 1590-х років розмови з князем про унію проводив випускник Грецького колегіуму в Римі Петро Аркудіус. У листі до Володимирського і Берестейського єпископа Іпатія Потія, написаному в червні 1593 р. Костянтин-Василь висловився за прийняття унії католиків з Православною Церквою на таких умовах: збереження церковних обрядів і матеріального стану православних, неприйняття уніатів до римо-католицької церкви, рівні права православних і уніатських владик з католицькими єпископами, а також надання місць у сенаті для єпископів-уніатів. У цьому листі Острозький підкреслив також необхідність заснування нових шкіл, щоб ліквідувати “велике грубіянство наших духовних осіб” [3, 134-135]. Можливо, князь втратив віру в проведення реформи церкви власними силами. Однак, Острозький виступав за унію православної церкви з католицизмом на рівноправних засадах, за об’єднання, яке б постало внаслідок рішення церковного собору православних владик, було б узгоджене із всіма православними патріархами та широко обговорене громадськістю. Іпатій Потій оцінив пропозиції К.-В. Острозького, як нереальні, і не погодився представити їх митрополитові. Без погодження з князем у грудні 1594 р. Іпатій Потій і Кирило Терлецький (єпископ Луцький і Острозький) виробили свої засади практичного укладання унії Київської митрополії з Римом (Торчинські артикули), згідно з якими Православна Церква поступалася своїми догмами, якщо вони суперечили католицькій вірі, і повинна була підпорядковуватися папі. К.-В. Острозького надзвичайно обурювало те, що унія готується єпископами таємно від православної громадськості, її прийняття “князями церкви” для основної маси не тільки парафіян, але й священників було повною таємницею. Унійний запал князя ще більше охолодив лист Александрійського патріарха Мелетія Пігаса від 8 березня 1594 р., у якому було пристрасне прохання не підтримувати з’єднання церков [3, 135]. За недовгий період з червня 1593 р. до березня 1594 р. князь перетворився з прихильника унії на її

палкого ворога. Тривало подальше зближення князя Острозького з протестантами, інтенсифікувалася його переписка з зятем Кшиштофом Радзивілом – головою протестантського руху Литви. Князь детально інформував зятя про унійні заходи владик. У листі Острозького від 2 лютого 1595 р. читаємо: “А я вже знаю, що умови переходу в унію списані, і самі (владики) без нашої відомості їдуть до Кракова, а звідти після аудієнції, до самого диявола і батька папи” [4, 58]. Князь прагнув створити сильний блок різних християнських вірувань, що з’явилися на ґрунті реформації з православними, який міг би протистояти політичній гегемонії католиків у Речі Посполитій.

11–12 червня 1595 р. на синоді в Бресті були прийняті остаточні умови унії [3, 137]. І хоча Іпатій Потій намагався запевнити князя, що “без синоду и вѣдомости всеи братьи нашей молодшей, равныхъ слугъ въ церкви Божей, и иншого христіанства, а звлаша в. м. пановъ христіанскихъ” об’єднання церков неможливе, і що згода на унію тільки самих владик без згоди всіх вірних “толко порожня праца а огида наша была у овечокъ нашихъ” [1, 582], Острозький не дав обдурити себе тими побожними фразами. Він дуже гнівно відреагував на пародію своєї ідеї і такий інтриганський спосіб проведення унії владиками, які, за його словами, “як хриstopродавець Юда з жидами, змовивши ся потайки, задумали всіх тутешніх благочестивих християн без їх відомости кинути в погибель” [1, 582]. Коли, при зустрічі з князем, що відбулась в Любліні наприкінці червня 1595 р., Іпатій Потій з плачем припадав до його ніг, благаючи, щоб він сам взявся за справу унії та віддавав йому до рук унійні акти, які віз до короля, полишаючи на волю князя змінити їх чи знищити, Острозький не був настільки наївним, щоб сприймати всю цю сцену серйозно і, бачачи перед собою готові акти унії, підписані всіма владиками, розумів, що вже ні він, ні Потей не зможуть змінити їх на власну руку. Однак, залишаючись вірним своїм поглядам, поставив Потею ультиматум – умови з’єднання церков мусять бути погоджені із східними патріархами і обговорені на соборі за участю широкого загалу духовництва та шляхти [1, 583]. Потей пообіцяв домогтися в короля скликання собору, але не виконав свого слова. Король не дав згоди на зібрання православного собору. І, очевидно, Терлецький та Потей самі не наполягали на цьому, розуміючи, що такий собор послужить лише для опозиції унії, а не для

її проведення. У листі до К.-В.Острозького король заявив, що собор непотрібний, коли вже владики заявили про унію, “бо дбати про спасенне належить до їх пастирської власти і ми за ними, як за пастирями повинні йти, не питаючи, але чинячи, що вони кажуть” [1, 591]. Тоді обурений нехтуванням його волі, К. Острозький написав до православного духовенства гнівне “Обвіщення”, що було видане в острозькій друкарні 24 червня 1595 р. У цій окружній грамоті “Константинъ Божією милостю княжа Острозское” засвідчував перед всіма свою повсякчасну вірність православ’ю і вважав своїм обов’язком остерегти православних перед зрадою митрополита та єпископів – “вовків в овечій шкурі”, які зреклися Східної Церкви і приступили до латинників, продавши своїх вірних, як Юда. Князь закликав Русь до відкритих виступів проти унії: рішуче стати в оборону своєї віри і не піти за зрадниками. “Що ж бо може бути більш безстыдним і беззаконним, – гнівно запитував він – як се, що шість, або сім чоловік, змовившись по-зłodійськи і зрікшись своїх пастирів, святіших патріархів, котрими були поставлені, важать ся відривати від істини й тягнути за собою в погибель всіх нас правовірних, вважаючи за якихось безсловесних” [1, 593]. Універсал князя загримів, наче грім, над головами уніатської конспірації. Наприкінці серпня того ж року К.-В. Острозький послав свого уповноваженого Каспера Лушковського на з’їзд протестантів Литви та Польщі, закликаючи до спільних дій проти короля, що зламав свою присягу на дотримання релігійної толерантності в державі. Князь запевняв, що при солідарнім та енергійнім опорі православних та протестантів уряд не наважиться ні на які насильства проти них. Зі свого боку він заявляв про готовність виставити проти тих, “хто наступає на шиї нашим вольностям”, власне 15-20-тисячне військо [5, 125]. Якби прийшлося “на квалть”, – іронічно зауважував Острозький, – то латинники могли б взяти гору не числом людей, а хіба числом ксьондзівських кухарок” [1, 591]. Цей лист К.-В. Острозького до протестантів дуже роздратував короля. Коронний канцлер Сапіґа поспішив застерегти і настрашити князя, написавши йому, що його лист “нерозсудно й неухажно писаний, повний бунтівних гадок”, може принести князю дуже прикрі наслідки [1, 591]. Але це не злякало і не зупинило Острозького. Він намагався використати вагання Михайла Рогози, обіцяючи йому подарувати 25 сіл за неприйняття унії. Проте події

розвивалися вже незалежно від його волі. 25 вересня 1595 р. Потій і Терлецький виїхали до Риму. У день Різдва Христового 1595 р. Папа Климент VIII урочисто проголосив об'єднання митрополії Київської з Римом.

Тим часом Костянтин-Василь збирав навколо себе сили для боротьби з унією. Йому вдалося переконати виступити проти унії владика Львівського і Кам'янецького Гедеона Балабана, а також Перемишльського владика Михайла Копистенського. Про свої плани він проінформував Александрійського патріарха Мелетія Пігаса, який його цілковито підтримав.

Князь офіційно виступив проти унії на Варшавському сеймі 29 березня та 8 травня 1596 р. і вніс також офіційний протест до книг гродських варшавських [4, 58]. Він не змінив своєї позиції під натиском королівського універсалу, виданого в червні 1596 року, а також особистого послання Зигмунта III, у якому король погрожував, що в разі неприйняття князем унії, вірності його схизмі і ведення ним "яких-небудь махінацій" буде вважати його за особистого ворога. Костянтин-Василь оголосив уніатам нещадну війну.

Для формального затвердження церковною верхівкою акту прийняття унії, здійсненого в Римі 25 грудня 1595 року, королівська адміністрація призначила собор у Бресті. Православні теж готувалися до свого антиунійного собору. Координаційним центром підготовки до собору став Острог. Упродовж 6–9 жовтня в Бресті діяло два собори. Православний собор в силу покладених на них повноважень очолили представники Константинопольського та Олександрійського патріархів – Никифор Кантакузен (Парасхес) та Кирило Лукаріс, велику роль на соборі відігравали тісно пов'язані з академією ієрархи Острожчини: Ігнатій, Даміан Наливайко, Андрій Мелешко, Стефан Смотрицький, відомий перекладач-грецист Кипріян, а також Білгородський митрополит Лука, архімандрити – дубнівський Василій, дерманський Генадій, степанський Ісакій, дорогобузький Тимофій, протопопи – костянтинівський Андрій Троїцький, остропольський Кирило Спаський, дубнівський Костянтин Остропольський. Світське коло собору очолив князь К.-В. Острозький За ствердженням посланця Римського Папи єзуїта Аркудіуса, саме князь керував усіма антиунійними акціями. Православний собор відповів протестом на проголошення унії митрополичим собором і зробив заяву для короля, у якій

повідомляв, що православні нічого не мають проти злуки церков, “але унії, вчиненої на свою руку кількома “підозреними владиками”, не приймають і не можуть трактувати цієї справи без патріархів” [1, 611]. Однак уніатський собор, що представив лише кількох владик та митрополита, офіційно проголосив прийняття унії. Із зрозумілих причин, король проігнорував опозицію православних та всі їх декларації і визнав рішення унійного собору. Отже, Берестейська унія 1596 р., що проголосила нерівноправне об'єднання католицької та православної церкви, була в певному значенні запереченням Люблінського акту, побудованого на фундаменті релігійної толерантності.

Посилення релігійного гніту викликало могутній протест з боку різних верств українського суспільства. Розпочався великий бій за власне духовне обличчя. “Ніколи така інтенсивна боротьба не велася в такій драматичній обстановці. Навколо падали матеріальні фортеці, на які можна було досі спирати свою віру в перемогу над обставинами, денаціоналізувалися цілі суспільні верстви, які несли до того часу прапор ідеї, падали разом із тим матеріальні засоби ведення боротьби, зменшувався гурт невігнутих під натиском сильнішого ворога, але прапор рідної культури, що мав вести націю, підносився над тим гуртом невідкупних оборонців, підтриманий все новими руками. Він плів через час і яснів все новими барвами духовних знайдець” [2, 280]. Острозький культурно-освітній осередок під протекторатом князя стояв в авангарді цієї боротьби.

Подальші дії князя після Берестейського собору були спрямовані на зміцнення і захист православної церкви. За його посередництвом в Острозі була підписана угода між Гedeоном Балабаном і Львівським братством. Острозький зобов'язав Балабана порушувати питання захисту грецької релігії на сеймиках у Вишні, Галичі, Кам'янці-Подільському, а також домагатися записів у сеймикових інструкціях, присвячених обороні православ'я. Згідно з домовленістю К.-В.Острозького з його зятем Криштофом Радзивілом такі ж самі пункти про оборону грецької віри з'явилися в інструкціях синодів литовських протестантів. На сеймах 1597 та 1598 рр. з ініціативи князя делегації православних та протестантів одноголосно вимагали повернення Православній Церкві її давніх прав, зняття з посад владик, які прийняли унію і призначення на їх місце владик, вірних патріархові [3, 148-149].

На початку XVII ст. князь Острозький, який наближався до свого вісімдесятиліття, дивував ще своєю енергією та наполегливістю в боротьбі з уніатами. Незважаючи на свій похилий вік, князь і далі виконував свої військові обов'язки Київського воєводи. Це не дозволяло уніатам розгорнути в Києві та окрузі насильницькі дії проти православних, вплив уніатів та католиків у Наддніпрянщині був значно меншим, ніж у Галичині. Острозький домігся обрання на посаду архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Суперечка за лавру точилася між православними та уніатами вже кілька років. Король готовий був віддати монастир Іпатію Потію, який обіймав тоді посаду Київського митрополита, але під впливом протесту православних, протестантів і навіть частини католиків відкладав розв'язання цієї справи до сейму 1603 року. Врешті-решт дав згоду на традиційний вибір архімандрита самими монахами, які, як і можна було сподіватись, у січні 1604 р. вибрали кандидата від православних – Єлисея Плетенецького. Правда, польська сторона намагалася довести, що цей вибір був нав'язаний гайдуками князя Острозького, а Іпатій Потій стверджував, ніби король погодився на цей вибір лише через те, що сподівався на швидку смерть К.-В. Острозького, який був у надзвичайно тяжкому стані після похорону сина Олександра. Проте старий князь, за словами того ж І. Потія, "як орел, омолодився і не перестає мене нищити" [3, 167]. 27 січня 1604 року К.-В. Острозький написав лист до папського нунція Рангоні з проханням, щоб католики не чинили опору і дозволили Єлисею Плетенецькому без перешкод обійняти посаду архімандрита Києво-Печерської лаври. Прохання батька підтримав Януш у листі до Рангоні від 28 січня 1604 р. [3, 163]. Проте сейм 1604 р. погодився лише на те, щоб лавру не отримав Іпатій Потій, але залишив її за уніатами. Остаточо король згодився передати монастир Єлисею Плетенецькому на сеймі 1605 року [3, 168]. Чимало зусиль доклав до цього і Януш. Під час сейму він настояв на затвердженні на посаді архімандрита Є. Плетенецького, що викликало широкий позитивний резонанс серед православного населення Речі Посполитої. У цей час Януш виступав яскравим оборонцем грецької віри і вимагав від Зигмунта III толерантного ставлення до неї, вважаючи, що релігійні незгоди будуть головною причиною зростаючої внутрішньої кризи в державі. На цьому ж сеймі з'явилася інспірована коронним

канцлером Яном Замойським опозиційна королю інструкція белзького сеймику, яка вимагала заспокоєння релігійних справ і була підтримана великим загалом різно-конфесійної шляхти. Під впливом натиску православних була прийнята конституція Релігії грецької, у якій проголошувалось, що жодний монастир або церква не можуть бути відібрані від православних і священники не можуть бути примушені проти їх волі до послушенства уніатським єпископам [3, 168].

Наступний крок у боротьбі православних був зроблений в 1606 році, коли К.-В.Острозький вдало використав для боротьби за права православної церкви рокош Зебжидовського під Сандомиром. Посланець князя архімандрит Києво-Печерський Єлисей Плетенецький домігся, щоб до вимог рокошан були додані ряд пунктів, які стосуються православної церкви. Враховуючи ситуацію великого незадоволення в країні, король погодився на їх реалізацію. На сеймі 1607 р. в конституції було затверджено право отримувати православні церковні посади тільки прихильникам грецької віри, гарантовано вільну відправу служб божих, легальну діяльність братств, наказано під загрозою штрафу в 1000 гривень протягом року повернути свої посади тим духовним особам, які займали їх кілька [3, 169]. Все це свідчило про зміцнення позицій православних і було величезною заслугою політичних змагань князя.

Література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Львів, 1905. – 704 с. [Перевидання] – К., 1994. – Т. 5.
2. Зілинський О. Духова генеза першого українського Відродження / О. Зілинський // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К., 1993. – С. 276–300.
3. Kempa T. Konstanty Wasil Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej / T. Kempa. – Toruń, 1997. – 228 s.
4. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія / І. З. Мицько – К., 1990. – 192 с.
5. Яковенко Н. М. Василь (Костянтин) Острозький / Н. М. Яковенко // Історія України в особах. Польсько-литовська доба. – К., 1997. – С. 119–128.